

בין יהושע הלורקי לשלמה הלוי

לבחינת הגורמים להמרת הדת בקרב יהודים בספרד
במאה הי"ד

מיכאל גלצר

כאשר הגיעה אליו הידיעה על התנצרות מורו שלמה הלוי מבורגוס, כתב לו הרופא יהושע הלורקי את איגרתו המפורסמת ובה שאלות בדבר המרת דת בכלל וקושיות נוקבות לגבי הנצרות בפרט. מתשובתו של שלמה הלוי, אשר לאחר המרתו נקרא פאבלו דה סאנטה מארייה (Pablo de Santa María), לתלמידו נשתמרו רק הדפים האחרונים.¹

אותו דור, בסוף המאה ה-14 ובראשית המאה ה-15, ידע גל גדול של המרות דת לנצרות, יותר מאשר כל דור יהודי אחר בספרד. הניסיון להבין את התנצרותם של יהודים רבים כל כך הביא חוקרים, ובראשם יצחק בער, להניח שבקרב האינטלקטואלים ממעמד החצרנים בספרד נחלשה האמונה היהודית הפשוטה עקב נהייה אחר עיון שכלתני.² בקצה השני של קשת הדעות בקרב הוגים יהודים בספרד באותה תקופה מצויים המקובלים, והשאלה היא מה היתה השפעת הקבלה על הנכונות להמרת הדת? האם, כפי שהניח בער, חיזקה הקבלה את עמידת היהודים, או שמא אף היא, כמו הפילוסופיה, הכשירה את הקרקע להמרת דת? הרי ידוע שעמדת היהודים בויכוח היהודי-נוצרי היתה בדרך-כלל שכלתנית יותר, ואילו עמדת הנוצרים מיסטיית יותר. האם סביר שדווקא מתוך עמדה ראציונאליסטית הגיעו יהודים לנצרות? לעומת זאת הקבלה מזהה לעיתים קרובות עם אמונה חזקה, אך האם עצם העיסוק במיסטיקה לא היה עשוי לקרב יהודי אל הנצרות — דת מיסטיית מובהקת? ואמנם על כך הצביע ח"ה בן-ששון בדיון על הבנתם העצמית של דור גולי ספרד.³

במאמר זה אבקש לבחון את השאלות הללו על-ידי בדיקה חדשה של איגרת

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 טקסט האיגרות פורסם בידי ל' לנדאו בשנת 1906 — ראה: הלורקי. הניתוח הקלאסי שלהן — ראה: בער, עמ' 308-314. והשווה גם: בן-ששון, התבוללות, עמ' 63. ראה גם: קאנטרה, עמ' 274-351. לגבי שנת המרת הדת של הלוי חלוקות הדעות. לוסיאנו סראנו, על-סמך הביוגרפיה של קריסטובאל סאנקוטטיס, קובע שהלוי הוטבל ב-21 ביולי 1390 (ראה: סראנו, עמ' 21-23). בער (שם) אינו מקבל את התאריך וקובע שהטבילה נערכה ב-21 ביולי 1391, כלומר בעיצומן של פרעות קנ"א.

2 ראה להלן בדיון על העיון הפילוסופי.

3 ראה: בן-ששון, דור, עמ' 232-238.

הלורקי, שהיא עדות מאלפת למשבר האמונה בדור המרות הדת בספרד, להציע דרך חדשה להבנת תשובתו של שלמה הלוי ולהתוות כיוון לפתרון הדילמה של המרת הדת לאור חידושי המחקר בשנים האחרונות. להלן אסכם תחילה את תוכנה של איגרת הלורקי, אתייחס לתשובתו של הלוי ואנסה לפרש את התנהגותו של השני על סמך כתביו המאוחרים יותר.

א. איגרת הלורקי

באיגרת זו שלושה חלקים:

- (1) הצעת ארבע אפשרויות להסבר ההמרה.
- (2) שש-עשרה השגות על הנצרות
- (3) שאלה בדבר חובת האדם לחפש את האמונה הנכונה.

1. ארבע אפשרויות להסבר המרת הדת

האפשרויות שמונה הלורקי כדי להסביר את המרת הדת של שלמה הלוי הן: (א) חיפוש אחר עושר וכבוד; (ב) טעות כתוצאה מהעיון הפילוסופי; (ג) יאוש ממצב עם ישראל בגולה; (ד) גילוי פירושים חדשים לנבואות שבמקרא והשתכנעות בצידקת הנצרות. דעתו של הלורקי, שהתשובה הרביעית היא ההסבר להמרת הדת של הלוי, גלויה ושקופה והיא הסיבה למשלוח האיגרת, שאם לא כן לא היה מייחד דפים רבים באיגרתו להשגות תיאולוגיות על הנצרות. אילו היה סבור כי אחת האפשרויות האחרות היתה המניע למעשהו של הלוי הוא לא היה פותח בריכוח עם האמונות של הנצרות אשר כמעט אינן נוגעות לסיבת ההמרה. יחד עם זאת עיון בשלוש האפשרויות הראשונות הנ"ל עשוי ללמד משהו על הלכי-רוח בדור של קנ"א וזה לא פחות חשוב לעניינינו.

(א) חיפוש אחר עושר וכבוד

אם באולי חשקה נפשך המתאוה לעלות במעלת העושר והכבוד. כי הוא דבר שיכספוהו הכל ולהשביע נפש שוקקה מכל מאכל אשר יאכל ולחזות בנועם זיו קלסתר פני נשים נכריות.⁴

מעמדם הגבוה של יהודים רבים בספרד ידוע ממקורות רבים, הרחיבו את הדיבור על כך בער, עסיס ואחרים.⁵ הלורקי אמנם דוחה את האפשרות, שהלוי המיר דתו בגלל

4 ראה: הלורקי, עמ' 1. מכאן ואילך ההפניות לאיגרת הלורקי יובאו בגוף הטקסט.

5 ראה: בער, עמ' 268-270; ולאחרונה: עסיס, וראה ביבליוגרפיה שם.

'חיפוש אחר העושר והכבוד', אך ברור שהוא רואה לנגד עיניו יהודים אחרים ממעמדו של הלוי שאכן עשו זאת — שהמירו את דתם כדי לזכות ביתרונות החברתיים-כלכליים השמורים לנוצרים, או לא להפסיד את מעמדם בחברה שמגמתה לדחוק את היהודים לפינה נידחת.

(ב) טעות כתוצאה מהעיון הפילוסופי

או שמא השיאך העיון הפילוסופי להפך קערה על פיה ולחשוב על מחזיקי האמונה כי הכל המה מעשי תעתועים ולכן פנית אל היותר נאות להשקט הגוף וליישב השכל בלי חרדות ואימתה ופחד (שם).

על האפשרות שהעיון הפילוסופי החליש את אמונתם של יהודי ספרד הרחיב בער את הדיבור בתזה הידועה שלו בדבר החצרנים בעלי הדעות השכלתניות, שלא התייחסו למצוות הדת כמחייבות מפני שלדעתם, הכרתם הפילוסופית מזכה אותם שלא להזדקק לקיום המצוות הלכה למעשה. לפי תזה זו, דורות של עיון פילוסופי בקרב העילית של יהודי ספרד הביאו יהודים רבים לידי מצב שבו היה להם קל יותר לקבל את הנצרות בשעת משבר, שכן על-פי הבנתם, המעשים החיצוניים של שתי הדתות שווים — כל מעשה פולחני הוא רק ביטוי להכרה פנימית, שהיא החשובה בעיניהם: ההבנה הפילוסופית של מהות האלוהות. גישה זו נובעת מפרשנות קיצונית לדברי רמב"ם ב'מורה נבוכים' וב'ספר המדע'⁶. בער ראה בגישה זו ובקבלת דעותיו של אבן רושד על-ידי שכבת העילית בחברה היהודית בספרד את השורש לספקנות שפשתה בקרב יהודים בתוכה במשך כמה דורות. ספקנים אלה, לדעתו, היה להם קל יותר לחצות את הגבולות שבין הדתות, שכן בהכרתם הפנימית הם לא עשו דבר רע כל עיקר שהרי הגיעו כבר להבנה פילוסופית שהיא נשגבת מכל מעשה של דת נורמטיבית.⁷ גישתה של קבוצה זו למקורות היהדות היתה אלגוריסטית ואנטינומיסטית, דהיינו מפרשת את דברי התורה כמשל ולא מחייבת את קיום המצוות.

הקושי בתזה של בער, המאשימה את השכלתנות הקיצונית בהחלשת אמונתם של יהודים מקרב המנהיגים והעשירים, היה בהישענותה על דברי המבקרים את בעלי התפישה השכלתנית, אבל לא היו בספרות המחקר עדויות על קיום קבוצה ממשית שדגלה בדעות כאלו. רק לאחרונה נתגלתה קבוצה בעלת דעות דומות להפליא לאלו שזכו לביקורת מצד הזרם המסורתי. קבוצה זו, המכונה במחקרו של דב שוורץ 'קבוצה ניאור-פלאטונית', פעלה בספרד במחצית השנייה של המאה ה-14 והיתה בעלת דעות אלגוריסטיות ואנטינומיסטיות — אותן הדעות שהיו לצנינים בעיני מבקרים כגון שלמה אלעמי ואחרים. הוגים ניאור-פלאטוניים אלה נתנו פירושים קיצוניים לדברי רמב"ם וכתבו פירושים לפירוש אברהם אבן-עזרא על התורה, שהוא מקור בלתי נדלה לפרשנות השכלתנית.

6 ראה: רמב"ם, מורה נבוכים, חלק ג, פרקים לד-מט; משנה תורה, ספר המדע, הלכות יסודי התורה.
7 ראה: בער, עמ' 369-372.

כדוגמה לדרך המחשבה של אנשי קבוצה זו, אביא את פרשנותם על מצוות שילוח הקן (דברים כב: ו-ז). שלמה אלקונסטנטין פירש זאת כתובה להתנתק מן הממד החומרי כדי להידבק במושכלות. רק צעד קטן מגישה כה אלגוריסטית עשוי להביא אדם אל הטענה, שלאחר הפנמת מוסר ההשכל של המצווה שוב אין צורך לקיימה למעשה.⁸

על סמך דוגמה זו ניתן לחזק את טיעונו של בער, שלאחר כשלוש מאות שנה של השפעת הגישה השכלתנית על חוגים בקרב יהודי ספרד, החלישו דעות אלו את האמונה והכשירו את הקרקע להמרה לנצרות. ראוי לציין, שאין לצפות מיهودי שעזב את היהדות מתוך זילזול במצוותיה, שיהא נכנס לנצרות בתור מאמין בסתרי הדת ההיא. להיפך, מומרים מן הסוג הזה אפשר היו אבותיהם של אותם אנוסים שלא ראו במצוות דת כלשהי דבר מחייב.⁹

(ג) יאוש ממצב עם ישראל בגולה

הלורקי מודה במצבם הגרוע של היהודים בארצות הנצרות בדורו. יש להניח שבדבריו הוא רומז לפרעות של קנ"א.¹⁰ הוא מוצא נחמה במצב היהודים בארצות האסלאם ומעבר להן:

רצוני לומר הפסד האומה כי ידעתי לא נעלם ממך דבר המפורסם אצלנו מספרין] מסעות הולכי ארצות לארכה ולרחבה. גם מאגרות הרמב"ם ז"ל גם משמע הסוחרים עוברי אורחות ימים היות היום עיקר אומתנו בארצות בכל ותימן מקום אשר היה גלות ירושלים בתחלה מלבד השוכנים בארצות פרס ומדי מגלות שומרון שהם היום עם רב כחול על שפת הים שיש מהם תחת שעבוד [מלך] הנקרא סולטן בכל וישמעלים במחוזות שאין עול אומה אחרת עליהם כאותם השוכנים בקצה ארץ הכושים הנקראים אלחכש [צ"ל אלחכש] בעלי מצור עם השר האדומי הנקרא פרישטי גואן וכורתים ברית [עמו] בכל שנה. וזה דבר שאין בו שום ספק (הלורקי, עמ' 2-3).

את הדברים האלה של הלורקי יש להבין כעדות על אחת הסיבות המרכזיות להמרת דת באותו זמן. בער ראה בקטע זה רמז ברור לגזרות קנ"א, כלומר המרת דת כדרך להצלת החיים. הנצרות בדרך כלל לא היא ששבתה את ליבותיהם של אלה שהמירו את דתם, אלא שהיהדות כבר לא יכלה לעמוד מול הפורענות של הדור. הלורקי מנסח אידיאולוגיה המסבירה התנהגות בלתי-אידיאולוגית. אדם שואף להציל את חייו בכל דרך ומוכן לנטוש את תורת אביו כדי להציל את חיי בניו. תחושת היאוש מן הגלות היא

8 ראה: שורץ, במיוחד עמ' 100-102; הדוגמה של שילוח הקן — שם, עמ' 108; דוגמאות נוספות בעמ' 107-111.

9 ראה: ביינארט; קפלן; יובל.

10 על יחסו של שלמה הלוי לפרעות — ראה: גלצר, עמ' 157.

אינטואיטיבית והמעשה של המרת הדת מול המון מתפרע הוא ספונטאני ולא אידיאולוגי.

כאן כמובן אין רמז ל'אנוסים' הנשארים בסתר נאמנים ליהדות, אך ראוי לציין שהתנהגות זו היא הקרובה ביותר להתנהגותם של יהודי ספרד תחת שלטון הויזיגותים, לאחר שהוציאו את היהדות מחוץ לחוק ותחת שלטון האלמנחדון במאה ה-12 לאחר שכפו את האסלאם על יהודים ונוצרים באנדלוסיה. בשני המקרים נאלצו יהודים בספרד להציל את חייהם על-ידי קבלת דת אחרת — פעם נצרות ופעם אסלאם — וכפי הנראה בשני המקרים אימצו היהודים דפוסי חיים כפולים וקיימו את יהדותם בסתר.¹¹

דברי הלורקי בסוגיה זו הם עדות מאלפת להבנה של בני אותו הדור את עצמם. אין זה המקום לדון האם נכונים דברי הלורקי על מצבם השפיר של היהודים תחת שלטון האסלאם במאה ה-14, אך ראוי לציין כי כעבור מאה שנה, כאשר המשכר החריף והיהודים גורשו מן חצי האי האיברי, מקום מקלטם העיקרי של המגורשים היה תחת שלטון האסלאם — באימפריה העות'מאנית ובמגרב.

דברי הלורקי על ממלכתיות יהודית מעבר לעולם המופר באותו זמן — ארצות הנוצרים והמוסלמים — יסודם כנראה באמונה שהיתה נפוצה במציאותם של עשרת השבטים, ששימשה מקור לנחמה.¹² כאמור דוחה הלורקי את האפשרות הזאת במקרה של הלוי. נשאר אפוא אפשרות אחת בלבד להמרת הדת מצד רכו — היותו משוכנע באמת בנכונות הנצרות.

(ד) גילוי פירושים חדשים לנבואות שבמקרא והשתכנעות בצידקת הנצרות או באולי נגלה לך מסודות הנבואה ועקרי האמונות ובחינתם מה שלא נגלה לעמודי עולם אשר היו באמתנו מכל זמני הגלות וראית כי שקר נחלו אבותינו למיעוט הבנתם ככוונת התורה והנבואה ובחרת מה שבחרת על שהוא אמת ויציב (הלורקי, עמ' 1).

אחרי שהגיע למסקנה שאין הסבר אחר למעשה של הלוי, הלורקי ממשיך ומקשה כיצד קיבל הלוי את הנצרות שבה מכשולים כה רבים. כיצד יכול אדם עם השכלה כה טובה, הן ביהדות והן בפילוסופיה, לקבל דת שבה מושגים כה רבים מנוגדים לכל חינוכו? למה מתכוון הלורקי בביטוי 'סודות הנבואה'? האם הוא רומז כאן לפרשנות על-פי תורת הסוד? לשאלה זו נשוב בהמשך המאמר.

11 על התנצרויות תחת שלטון הויזיגותים — ראה: ראבלו. על תגובת היהודים לשמד של האלמנחדון — ראה: בן-ששון, זהות.

12 מחקר חדש בנושא זה — ראה: גרוס.

2. שש־עשרה השגות על הנצרות

סדר השגותיו של הלורקי הוא מחושב: הליכה מן הקל אל הכבד ומבעיות שוליות יחסית אל אמונות נוצריות שלכאורה אין שום דרך לגשר ביניהן ובין דעות היהדות מכאן ודרישות הפילוסופיה מכאן. ההשגות כוללות: (א) שתי טענות בתואר הגואל; (ב) שמונה טענות בעניינים הראויים להימשך ממנו; (ג) שישה ספקות. להלן ניסוח תמציתי של ההשגות:

(א) שתי טענות בתואר הגואל

[1.א] שהמשיח אמור להיות מזרע דוד, וישו לא היה מזרעו מפני שיוסף לא היה אביו.
[2.א] שהמשיח אמור להיות מלך ואיך יתואר בזה התואר מאחר שישראל לא היו מודים לו ולא קבלו אותו למלך, שאם אין עם אין מלך (הלורקי, עמ' 5).

(ב) שמונה טענות בעניינים הראויים להימשך ממנו
להלן טענות לגבי נבואות האמורות להתגשם בזמן המשיח, שלדברי הלורקי אף אחת מהן לא התגשמה:

- [1.ב] שהמשיח אמור להושיע את ישראל.
- [2.ב] שבזמן המשיח אמור להתקיים קיבוץ גלויות.
- [3.ב] שבזמן המשיח אמור להתקיים יישוב ירושלים וארץ־ישראל.
- [4.ב] שבזמן המשיח אמורים להתפשט השכל והידיעה והשגת השם.
- [5.ב] שבזמן המשיח אמור בית־המקדש להיבנות.
- [6.ב] שבזמן המשיח אמורים להתפשט השפע האלוהי והנבואה בעולם.
- [7.ב] שבזמן המשיח אמור לשרור שלום בעולם.
- [8.ב] שבזמן המשיח אמורות להתקיים נבואות כגון מלחמת גוג ומגוג.

(ג) שישה ספקות

- קושיות על האמונה הנוצרית ואלה המכשולים להתנצרות בעיני הלורקי:
- [1.ג] כיצד היה יכול ישו לבטל את המצוות, המועדים ואיסורים חמורים?
 - [2.ג] כפרת החטא הקדמון על־ידי מותו — כיצד מתיישב החסד הגדול שמותו היה אמור להביא עם השנאה הגדולה של המאמינים בו ליהודים על הריגתו?
 - [3.ג] לידת ישו בלי חיבור זכר ונקבה.
 - [4.ג] תחיית ישו לאחר מותו ושאר הפלאים.
 - [5.ג] האמונה בשילוש — האמונה שמהות האלוהים מתחלקת לשלושה.
 - [6.ג] התגשמות האל בכשר ודם.

3. בדבר חובת היחיד לחפש אחר האמונה האמיתית

הלורקי מוסיף ושואל עוד שאלה אחת: 'האם יחוייב או ראוי לבעל דת לדרוש ולחקור

על פנת דתו ואמונתו אם היא האמיתית או אם אחרת זולתה או אם אינו מחוייב ומורשה בכך? (הלורקי, עמ' 16) הוא ממשיך ומקשה מה דינו של אדם שלא זכה להחשף לנצרות, האם הוא חייב לחפש את הנצרות? שאלה זו תהיה בעלת עניין גדול יותר כעבור מאה שנה, כאשר ספרד, חלוצת הגילויים בעולם החדש, תפיץ את הנצרות בצורה נמרצת בקרב עמים שלא שמעו עליה לפני פלישת הספרדים לארצם.

4. סיכום אגרת הלורקי

עיון בתשובות הלורקי עצמו מעורר חשד שאמנם היה קשה לו לקבל את הנצרות והוא ידע את מגרעותיה התיאולוגיות, ואף-על-פי-כן רצונו האמיתי היה כנראה לקבל ממורו תשובות מספקות כדי ללכת בעקבותיו ולהמיר את דתו. אילו רק הבין את האמונה בהתגשמות האל בבשר ודם, ההשגות האחרות כבר לא היו לו למכשול. לדבריו:

והן לו יהי כדבורם שהוא הוא המשיח אשר נבאו הנביאים וגם כי נולד במאמר ה' בלי חבור זכר ונקבה וגם התחיה אחר המות [...] וגם על ענין השלוש [...] כל אלה הענינים אם היות לא נאמינים בעלי ברית אברהם הם אפשרי האמונה למי שנטה דעתו אליהם אבל מה תאמר נפשך על אמרם שהוא הוא המשיח בשר ודם יאכל וישתה ימות ויחיה והוא הוא עצמו האלה האמתי אשר הוא סבת הסבות ועלת העלות [...] והאמת כי זה הוא ענין לא יכילהו השכל [...]. (הלורקי, עמ' 14-15).

אכן סופו של הלורקי מעיד על ראשיתו. הוא המיר את דתו בשנת 1412 בהשפעת המטיף הדומיניקאני ויסנטי פרו, נקרא גרונימו דה סאנטה פי (Jerónimo de Santa Fe על שם מתרגם התנ"ך ללאטינית) וזכה בין היהודים לכינוי 'מגד'ף'. לבסוף ייצג את הצד הנוצרי בויכוח טורטוסה בשנת 1413-1414.¹³

ב. תשובת הלוי

בתשובת הלוי להלורקי, כפי שנשתמרה, אין מענה מפורט לכל ההשגות של הנמען. הלוי מצביע על כך, שהאמונה במשיח הינה אחד מעיקרי היהדות. את זה הלוי חייב לעשות מפני שאין הדבר מובן מאליו, ודאי לא בהקשר הפולמוס היהודי-נוצרי. לא כל ניסוח של עיקרי היהדות כלל את האמונה במשיח, ואפילו אין הסכמה כללית בדבר עצם המושג של עיקרי אמונה ביהדות. לדוגמה, בעקבות חסדאי קרשקש, לא מנה

13 על יהושע הלורקי וחלקו בויכוח טורטוסה — ראה: בן שלום.

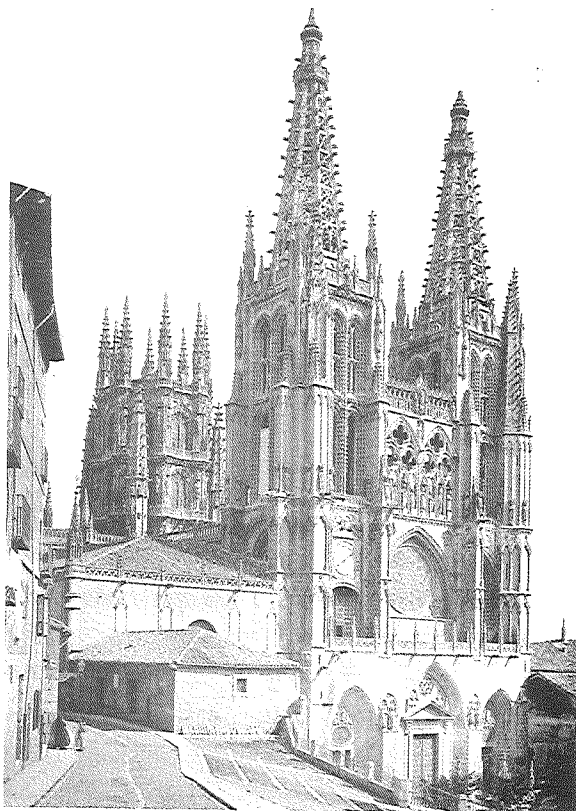
יוסף אלכו ב'ספר העיקרים' את האמונה במשיח כאחד העיקרים.¹⁴ אחרי ששלמה הלוי קובע עיקרון זה, הוא ממשיך לשאלה של הלורקי בדבר החובה על כל אדם לבדוק את אמיתות אמונתו, והלוי משיב על כך בחיוב לגבי יהודים ומוסלמים, אך לא לגבי נוצרים.¹⁵

בער הציע שתשובת הלוי, שנשמרה בחלקה בלבד, היתה מלאה יותר ומעתיקים יהודים השמיטו מתוכה את החלק שעסק בשאלות תאולוגיות.¹⁶ אבל אם כך למה העתיקו, מי שהעתיקו, אפילו חלק מן התשובה? אני מציע לראות בקטע שבידינו את רוב התשובה. הלוי כנראה לא היה מוכן באותו שלב להשיב בצורה מלאה לטענותיו המפורטות של הלורקי. הקטע פותח במילים: 'תשובה דכרים אלה הוא מכלל הח' קושיות שהקשית על ביאת משיח שאין דעתי להשיבך לסבה הנזכרת] ואין כונתי עתה זולתי לבאר באי זה צד ראוי על בעל דת לחקור בפנות אמונתו [...]'.¹⁷

14 ראה: קלנר. וראה: אלכו, כרך א, עמ' 47-48, 65, 186.

15 תשובת הלוי הודפסה יחד עם איגרת הלורקי — ראה: הלורקי, עמ' 19-21.

16 ראה: בער, עמ' 313.

הקאתדראלה של בורגוס,
שבה שימש פאבלו דה
סאנטה מארייה כבשוף
בשנות 1415-1435

מתשובת הלוי ניתן להסיק שהוא המיר את דתו מתוך ברק של הארה (a leap of faith) ולא מתוך שכנוע שכלתני. בשלב זה של חייו הוא קיבל את הנצרות כאמת כללית, בלי שהיה מסוגל להוכיח את אמיתות כל עקרונותיה מול בר פלוגתא מסוגו של הלורקי.

פאבלו דה סאנטה מארייה התייחס להמרת דתו גם באיגרת שבה הוא הקדיש את ה'תוספות' שכתב לפירוש ניקולאס דה לירה על התנ"ך והברית החדשה. תוספות אלו (Additiones) הושלמו בשנת 1429. באיגרת הוא מקדיש את החיבור לבנו אלפונסו דה קרטחינה, שוהטבל לנצרות בתור ילד יחד עם אביו, אחיו ואחותו ושהיה עתיד לרשת את הקתדרה של אביו כהגמון של בורגוס. האב מספר לבנו כיצד השתחרר מעוורונם של היהודים בפרשנות המקרא ומודה לאל על שהוציאו מאפלה לאור גדול והביאו אל האמונה הקאתולית.¹⁷

ג. 'עיון במקרא' ושאלות הלורקי

יצירת המופת הפולמוסית של פאבלו דה סאנטה מארייה, *Scrutinium Scripturarum* ('עיון במקרא'), הושלמה בשנת 1434, ובה שני חלקים. החלק הראשון, דו־שיח בין שאול וכין פאולוס – שני צידי אישיותו של הלוי/פאבלו, כיהודי וכנוצרי – ובו עשר חטיבות (distinctiones), שבהן פאולוס מוכיח לשאול את אמיתות הנצרות כנגד טענות היהודים. חלק זה מסתיים בשיכנוע היהודי והוא ממיר את דתו. בחלק השני מפרט פאבלו את התיאולוגיה הנוצרית בדו־שיח של שש חטיבות בין 'מורה' ל'תלמיד'.¹⁸

ניתוח המבנה של הספר מגלה שהשגות הלורקי על הנצרות רישומן נשאר במחשבתו של הלוי כעבור ארבעים שנה, בשעה שכתב את ספרו, שכן ספרו עונה על כמעט כל שאלה ששאל אותו הלורקי. דרכו של הלוי היא להוכיח על-ידי עיון במקרא (ומכאן שם הספר) ושימוש במספר גדול יחסית של ספרים יהודיים – תלמוד, תרגום, מדרש, ספרי רס"ג, פירושי רש"י, ספרי רמב"ם, רמב"ן ורלב"ג – שניתן להוכיח את טענות הנצרות מתוך עיון מדוקדק במקרא.

הנושאים של עשר החטיבות שבהן פאבלו מגן על הנצרות מפני התקפות היהודים מנוסחים מנקודת-ראות נוצרית, כמובן, בניגוד לניסוחם באיגרת הלורקי. ואלו הם הנושאים:

- I. שהמשיח אשר עליו דיברו נביאי הברית הישנה היה אמור לגאול את כל העמים.
- II. שהגויים שקיבלו את אמונת המשיח השיגו את מעמד ישראל (כלומר החליפו את עם ישראל ההיסטורי).

17 ראה: פאבלו, תוספות. הקדמה.

18 ראה: פאבלו, עיון (הציטוטים להלן מתוך ספר זה תורגמו לעברית על-ידי: מ"ג).

- III. שזמן בואו של המשיח הוא גם בעבר וגם בעתיד (העיקרון של שתי ביאות המשיח).
- IV. שלבִּיטוּי 'בית ישראל' שני פירושים: גשמי ורוחני.
- V. שישנן שתי צורות של גאולה: גשמית ורוחנית (וישועת הנפש חשובה מישועת הגוף).
- VI. כיצד התפשטה הגאולה לפני זמן המשיח ואחריו (דינם של הצדיקים שקדמו למשיח — כיצד נגאלים).
- VII. ימות המשיח על-פי חזון דניאל (חזון ארבע המלכויות).
- VIII. חידוש התורה בזמן המשיח (כלומר ביטול המצוות).
- IX. האמונה בשילוש.
- X. סוד אלוהות המשיח (כלומר התגשמות האל בבשר ודם).
- הדמיון בין רשימה זו לקושיות הלורקי הוא מאלף. אפילו במבט חטוף בולטת ההתקדמות משאלות 'קלות' יחסית — על טיב האמונה המשיחית — אל השאלות הקשות יותר של ביטול מצוות התורה, האמונה בשילוש ולכסוף התגשמות האל בבשר ודם.
- בטבלה שלהלן מוצגות שאלות הלורקי (מימין) מול הפְּנִיָה אל מקום הדיון בנושאים האלה בספר 'סקרטיניום סקריפטורארום' (משמאל):

דיון בספרו של פאבלו

שאלות הלורקי

X.viii; I.iv

[1.א] שהמשיח אמור להיות מזרע דוד

I.i

[2.א] שהמשיח אמור להיות מלך

I.i

[1.ב] שהמשיח אמור להושיע את ישראל

IV.i; III.iii

[2.ב] שבזמן המשיח אמור להתקיים קיבוץ גלויות

IV.iii; I.ii

[3.ב] יישוב ירושלים וארץ־ישראל

VII.i

[4.ב] שאמורים להתפשט השכל והידיעה והשגת השם

IV.iv; III.iii; II.i

[5.ב] שבזמן המשיח אמור בית המקדש להיבנות

VII.i

[6.ב] שאמורים להתפשט השפע האלוהי והנבואה בעולם

VI.iv

[7.ב] שבזמן המשיח אמור לשרור שלום בעולם

V.v

[8.ב] שאמורות להתקיים נבואות כגון מלחמת גוג ומגוג

VIII; VI.iii+vi

[1.ג] כיצד היה יכול ישו לבטל את המצוות?

VI.i+iv; V.ix-x

[2.ג] כפרת החטא הקדמון על־ידי מותו — כיצד?

II חלק ב, II

[3.ג] לידת ישו בלי חיבור זכר ונקבה — כיצד?

VI

[4.ג] תחיית ישו לאחר מותו ושאר הפלאים

IX

[5.ג] האמונה בשילוש

IX ; חלק ב, I

[6.ג] התגשמות האל בבשר ודם

עיון בטבלה זו מגלה עד כמה טענותיו של הלורקי משוקעות בספר של הלוי. אך עיון קפדני יותר מגלה שלפעמים אותו קטע מתוך המקורות המובא על־ידי הלורקי ולעיתים קרובות גם שאלותיו מובאות בפיו של שאול, בר־הפּלוּגְתָא הדמיוני של פאבלו.

לדוגמה, בחטיבה IV, פרק א, בדיון על זיהוי בית ישראל, מתאר שאול את אכזריות הגלות כהסתר פני ה' מישראל (על-פי דברים לא:יז). ואלה דברי הלורקי על אחת הסיבות העלולות לגרום לאדם לעזוב את היהדות: 'או ראית באבדן מולדתנו רוב הצרות המתרגשות עלינו. עתה מקרוב באו אשר פלונו והממונו וכמעט הסתיר השם פניו ממנו' (הלורקי, עמ' 1).

בדיון על גאולת האנושות מחטא (חטיבה V, פרק ח) לועג שאול לרעיון שהאל ירחיק לכת כל-כך (ייהפך לאדם וייהרג), כדי להשיג דבר שניתן להשיג הרבה יותר בקלות, כ'לא רק לא מתיישב אלא אפילו מנוגד לצווים הטבעיים של שכל אנושי'. המשפט מזכיר את דברי הלורקי על ההתגשמות: 'זה הוא ענין לא יכילהו השכל ולא יעלה על לב לשומו מסופק ולהיות נבוך בו בשום צד ולא להשאיר יכולת לאל עליו' (הלורקי, עמ' 15).

הדמיון בולט במיוחד בנושא ביטול התורה. הלורקי הציג רשימה מובחרת של מצוות שקשה לו לתאר את ביטולן. ביניהן הוא מציין מצוות שנושאות עונש כרת וסקילה, כגון: מועדי ה', ברית מילה, אכילת חמץ בפסח, אכילה ביום הכיפורים, אכילת החלב והדם ושכיבת הנידה. הלורקי מצטט בהקשר זה את הברית החדשה: 'אל תחשבו כי באתי להפר התורה או הנביאים; לא להפר באתי כי אם למלא' (מתי ה:יז). שאול מציג נושא זה (חטיבה VIII) תוך כדי הדגשה של דברים דומים ומצטט, כמו הלורקי, את דברים ד:ב — 'לא תוספו על הדבר אשר אנכי מצוה אתכם ולא תגרעו ממנו'. רשימת המצוות אותן הוא מונה בהקשר 'חוק עולם' כוללת את שבת, ברית מילה, פסח, שבועות, סוכות, יום הכיפורים, קורבנות ולחם הפנים. בדיוק כמו הלורקי, מצטט שאול כאן את מתי ה:יז, אף-על-פי שלפי הכללים שסוכם בראשית הויכוח הפיקטיבי ביניהם בספר זה נאסר על הצד הנוצרי לצטט מקורות מן הברית החדשה עד שהצד היהודי יתנצר. ההוכחות בחלק הראשון של הספר מובאות כולן מתוך מקורות שהם מקובלים על היהודים. בהקשר זה מצטטים גם הלורקי וגם שאול פסוק מסוף ספר מלאכי: 'זכרו תורת משה עבדי אשר צייתי אותו בחרב על כל ישראל חקים ומשפטים' [ג:כב].

בדיון על האמונה בשילוש, מצטט הלורקי פיסקה קצרה מתוך 'על השמים' לאריסטו, בו הוא מוצא סיוע מוגבל למושג השילוש. בחטיבה IX של ספרו מציין פאבלו את אריסטו בלא פחות משישה פרקים מתוך שישה-עשר. קיצורו של דבר, הלורקי מצא סיוע לרעיון השילוש בדברי אריסטו ופאבלו פיתח רעיון זה בצורה מלאה.

כבר צויין לעיל באיזו חריפות דוחה הלורקי את רעיון ההתגשמות כדבר המנוגד לשכל האנושי. הערכתו של שאול דומה והוא אומר שאפילו פילוסופים פאגאנים היו מוצאים את הרעיון ככלתי אפשרי (חטיבה X, פרק א).

עוד יצויין, כי ביטויים ופסוקים רבים המצוטטים על-ידי הלורקי מופיעים בצורה בולטת בספרו של הלוי.

ד. סיכום

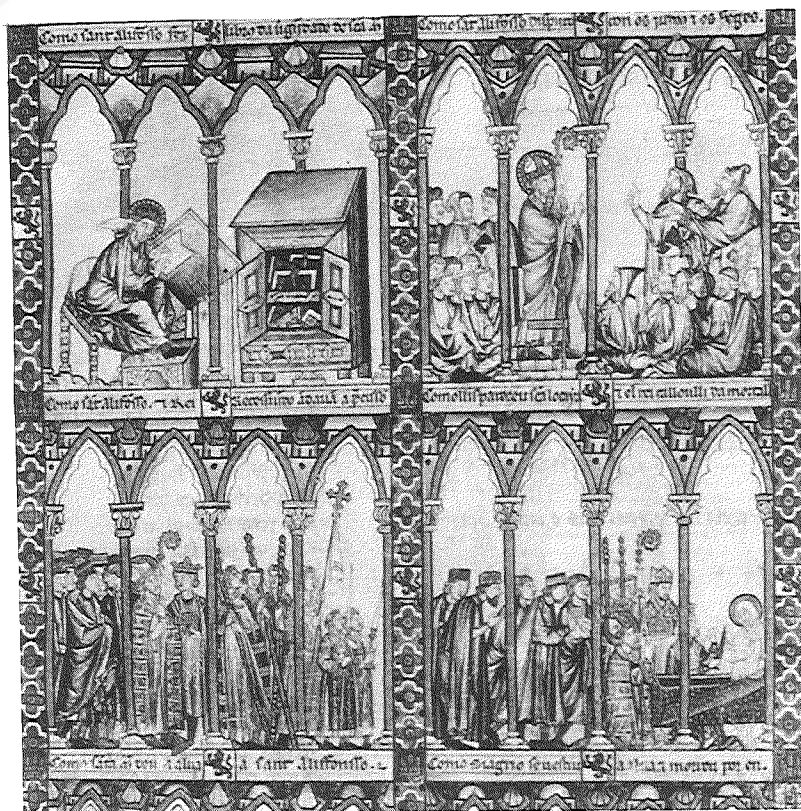
איני טוען ששלמה הלוי העסיק את עצמו במשך כל חייו בחיפוש אחר תשובות לקושיות שהיקשה עליו הלורקי כאשר שמע על התנצרותו. אני טוען שההשגות שהציג הלורקי אכן כללו את העניינים שהפרידו בין יהודים לנוצרים ושימוש מכשולים ליהודים להמרת דתם. הלורקי שם לעצמו מטרה להתגבר על המכשולים ובסופו של דבר כך עשה. פאבלו דה סאנטה מארייה, אחרי שבילה מחצית שנות חייו בלימוד הנצרות ובפעילות נוצרי, חשב שהוא מסוגל להשיב עליהן. את תשובותיו הוא ביסס על ניתוח המקרא והספרות היהודית הבת־מקראית, שעדיין התייחס אליה בכבוד, גם אחרי שהגיע לתפקיד הרם של בישוף בעיר הולדתו בורגוס. יצויין שאחרי כל השכלולים בפולמוס היהודי־נוצרי, משני הצדדים, מאז המאה השלוש־עשרה, חוזר הויכוח לנקודה שרמב"ן העמיד כמרכזית בויכוח בארצולונה בשנת 1263. ואלה דברי רמב"ן:

אבל עיקר הדין והמחלוקת שבין היהודים ובין הנוצרים הוא כמה שאתם אומרים בעיקר האלהות דבר מר מאד. [...] אבל הדבר אשר אתם מאמינים, והוא עיקר אמונתכם, לא יקבל אותו השכל. והטבע אינו נותן, והנביאים מעולם לא אמרו כן. [...] שיהיה בורא השמים והארץ חוזר בטבן יהודית אחת ויגדל בו ז' חדשים ויולד קטן, ואחר כך יגדל ואחר כך ימסר ביד שונאיו וישפטהו משפט מות וימיתוהו. ואחר כך תאמרו שחיה וחזר למקומו הראשון. לא יסבול דעת יהודי ושום אדם. ולחנם והבל תדברו דבריכם, כי זה הוא עיקר מחלוקתנו.¹⁹

הלשון של איגרת הלורקי והמבנה של 'סקרוטיניום סקריפטורארום' אינם מותירים מקום לספק ששאלת ההתגשמות היא בעיניהם השאלה המכרעת. השאלה שנותרת ללא מענה היא כיצד אישים כמו הלוי, הלורקי ואחרים בדורם התגברו על מכשול זה והתנצרו? התשובה על כך עשויה לשמש כמפתח להבנת המניעים של מספר משכילים שהמירו את דתם בסוף המאה ה־14 ובראשית המאה ה־15.

מאלף לשים לב, שהטיעון המכריע בחטיבה X, פרק ט, בספרו של הלוי, שם הוא מראה על סמך ספרות יהודית בת־מקראית כיצד הטבע האלוהי והאנושי של המשיח חיים בצוותא בלי לגרוע משלמות האלוהים, לקוח מתוך 'ספר הבהיר' — ספר קבלי אשר לדברי גרשום שלום היה הספר הראשון של קבלה במובן המצומצם של המלה. בדיון על הפסוק 'צדיק יסוד עולם' (משלי י: כה), פאבלו מצטט מתוך ספר הבהיר: [...] יש לו לקב"ה צדיק אחד בעולם והוא חביב לו מפני שמקיים כל העולם כולו והוא יסודו והוא מכלכלו והוא מצמחו ומגדלו ומשמרו [...] והוא יסוד הנפשות כולן

19 ראה: רמב"ן, עמ' שי-שיא.

איורים מתוך שירי סאנטה מאריה מאת אלפונסו העשירי, מלך קאסטיליה, המאה ה-13 בצירוף העליון מימין: ויכוח בין יהודים לנוצרים המקור: כתביד בספריית אסקוריאלי, ספרד

[...] ²⁰. הדבר המענין כאן הוא, שלאחר כל המובאות מן התלמוד והמדרש, קטעים מתוך כתבי רמב"ן ואריסטו, המקור שמשכנע את שאול להתנצר הוא תיאור קבלי של דמות הצדיק העל-טבעי. יתרה מזו, יש לציין שבחלק השני של הספר, פאבלו משתמש במונח סוד (mysterium) כדי לתאר שני מושגים: סוד אלוהות המשיח (חטיבה I) וסוד הבתולה (חטיבה II). למה מפותחים שני הנושאים הללו בחלק השני? מפני שכדי להבין את הסודות, על האדם לעבור תחילה את החוויה של הארת הברק. סיכומו של דבר, על אף השפעת ההגות של אבן רושד, הפרשנות האלגורית והגישה האנטינומיסטית, שאכן החלישו את האמונה, כדברי בער, הרי כתבים אלה של הלורקי והלוי/פאבלו מלמדים כי הנטייה לקבלה היא שאיפשרה מעבר לנצרות מתוך הכרה ²¹. אולי לזאת התכוון הלורקי כאשר שאל את הלוי: 'באולי נגלה לך מסודות הנבואה ועקרי האמונות ובחינתם מה שלא נגלה לעמודי עולם [...] ובחרת מה שבחרת על שהוא אמת ויציב' (הלורקי, עמ' 1).

20 ראה: ספר הבהיר, סימן קנו, עמ' סח. על ספר הבהיר — ראה: שלום, עמ' 74, 229.

21 על מצב הקבלה בספרד בתקופה זו — ראה, לאחרונה: אידל.

הפניות ביבליוגראפיות

- אידל מ' אידל, 'המחשבה היהודית בספרד של ימי הביניים', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 207-223.
- אלבו ביינארט ביינארט 'אלבו, ספר העיקרים, בעריכת י' הויזק, פילאדלפיה תר"ץ.
- ח' ביינארט, 'השמד הגדול, בעיית האנוסים וגורלם', מורשת ספרד, ירושלים תשנ"ב, עמ' 280-308.
- ר' בן שלום, 'ויכוח טורטוסה, ויסנטי פרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן', ציון, נו' (תשנ"א), עמ' 21-45.
- ח"ה בן-ששון, 'דור גולי ספרד על עצמם', רצף ותמורה, תל-אביב 1984, עמ' 198-238.
- , 'התבוללות בתולדות ישראל', רצף ותמורה, תל-אביב 1984, עמ' 53-69.
- מ' בן-ששון, 'לזהותם היהודית של האנוסים — עיון בהשתמדות בתקופת האלמוחדון', פעמים, 42 (חורף תש"ן), עמ' 16-37.
- י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט.
- מ' גלצר, 'שלמה הלוי — פבלו דה סנטה מריה וגזרות קנ"א', שנאת ישראל לדורותיה, ירושלים, תש"ס, עמ' 147-157.
- א' גרוס, 'עשרת השבטים ומלכות פרסטר ג'והן — שמועות והיפושים לפני גירוש ספרד ואחריו', פעמים, 48 (קיץ תשנ"א), עמ' 5-41.
- L. Landau, *Das apologetische Schreiben des Josua Lorki*, Antwerpen 1906.
- יובל יובל 'יובל, שפינוזה וכופרים אחרים, תל-אביב 1988.
- ספר הבהיר ספר הבהיר, בעריכת ר' מרגליות, ירושלים תשי"א.
- R.P. Luciano Serrano, *Los Conversos D. Pablo de Santa María y D. Alfonso de Cartagena*, Madrid 1942.
- י"ט עסיס, 'עני ועשיר בחברה היהודית בספרד הימית-כונת', פעמים, 46-47 (אביב תשנ"א), עמ' 115-138.
- Paulus de Sancta Maria, *Scrutinium Scripturarum*, Burgos 1591.
- , *Additiones ad postillam magistri Nicolai de Lyra*, Basel 1498.
- F. Cantera Burgos, *Alvar García de Santa María y su Familia de conversos*, Madrid 1952.
- M. Kellner, *Dogma in Medieval Jewish Thought — From Maimonides to Abravanel*, Oxford 1986.
- י' קפלן, 'מנצרות ליהדות — חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו, ירושלים תשמ"ג.
- א"מ ראבלו, 'היהודים בספרד לפני הכיבוש הערבי לאור החקיקה, ירושלים תשמ"ג.
- רמב"ן רמב"ן, 'הירידה הרוחנית-דתית של הקהילה היהודית בספרד בסוף המאה ה"ד', שוורץ, 'הירידה הרוחנית-דתית של הקהילה היהודית בספרד בסוף המאה ה"ד', פעמים, 46-47 (אביב תשנ"א), עמ' 92-114.
- G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1981.